

FIRAT'TAN DİCLE'YE STRATEJİK BİR ZAFER YÜRÜYÜŞÜ: SELAHADDİN EYYÛBÎ'NİN KUZNEY SURIYE POLİTİKASI VE HALEP İLE MUSUL'U ZAPTI

A STRATEGIC VICTORY WALK FROM EUPHRATES TO
TİGRİS: SALADİN AYYUBİD'S NORTH SYRIAN POLICY
AND ALEPPO AND MOSUL'S HANDLING

Ayşe ÇEKİÇ*

Makale Bilgisi

Başvuru: 06.11.2019

Kabul: 19.11.2019

Article Info

Received: November 06, 2019

Accepted: November 19, 2019

Özet

Eyyûbî devletinin kurucusu olan Selahaddin Eyyûbî 1171'de Mısır'ı ele geçirmesinden 1193 yılında ölümüne değin hüküm sürdüğü 22 yıllık hâkimiyet döneminde Mısır-Suriye-Filistin coğrafyasını yönetimi altında birleştirmeyi başarmış ve Kudüs Haçlı krallığını ortadan kaldırmıştır. Selahaddin Eyyûbî'nin politik söylemi çoğunlukla cihad çağrısı üzerinden gerçekleştirilmiş ve Abbâsî hilâfet merkezinin desteği daima ön planda tutulmuştur. Nureddin Mahmud Zengî'nin 1174'te ölmesi üzerine Zengî hanedanlığı bir bölünme ve kargaşa sürecine girmiştir. Nureddin Mahmud'dan sonra yerine geçen çocuk yaştaki oğlu Melik Salih dönemi Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye politikasının şekillenmesine önayak olmuştur. Selahaddin Eyyûbî çocuk sultan Melik Salih döneminde Suriye'nin içinde bulunduğu kargaşa ortamını kendi lehine çevirmeyi başarmış ve bunu yaparken de daima ılımlı bir davranış sergilemiştir.

---

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, aysecekec@gmail.com- Araştırmacı, TÜBİTAK BİDEB 2211-A Doktora Burs Programı kapsamında desteklenmektedir.
ORCID: 0000-0003-4214-1584.

1181 yılında Melik Salih'in ölmesi Selahaddin Eyyûbî'nin tam anlamıyla Suriye'yi hâkimiyeti altına alacağı dönemin başlangıcı olmuştur. Selahaddin bu dönemde Zengî hanedanlığı içindeki kardeş kavgalarından faydalanarak Halep ve Musul başta olmak üzere el-Cezîre bölgesini kontrolü altına almayı başarmıştır. Böylece Filistin topraklarını fethe girişmeden evvel Suriye'yi Eyyûbî yönetimine dâhil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selahaddin Eyyûbî, Suriye, Halep, Musul

Abstract

Saladin Ayyubid, the founder of the Ayyubid state, managed to unite the Egyptian-Syrian-Palestinian geography under his rule during his 22-year reign, which he ruled from his capture of Egypt in 1171 until his death in 1193 and Jerusalem anihilated the Crusader kingdom. Saladin Ayyubid's political rhetoric was mostly realized through the call of jihad and the support of the Abbasid caliphate center was always in the foreground. Upon the death of Nur al-din Mahmud Zangi in 1174, the Zangi dynasty entered a process of division and turmoil. After Nur al-din Mahmud, his son, Malik Salih, who succeeded him, helped to shape Saladin Ayyubid's Syrian policy. During the reign of sovereign the child Malik Salih, he managed to turn the atmosphere of turmoil in Syria in his favor and he always acted in a moderate manner.

The death of Malik Salih in 1181 was the beginning of the period when Saladin Ayyubid would literally dominate Syria. During this period, Saladin took advantage of the brother fights in the Zangi dynasty and managed to take control of al-Jazeera region, especially Aleppo and Mosul. Thus, before the conquest of Palestinian territories, it included Syria in to the Ayyubid administration.

Key Words: Saladin Ayyubid, Syrian, Aleppo, Mosul

Giriş

Selahaddin Eyyûbî Zengî hanedanlığının yükselişe geçtiği bir dönemde 1137 yılında Tikrit'de doğmuştur.¹ 12. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Selahaddin'in babası Necmeddin Eyyûb ve amcası Esedüddin Şirkuh İmadeddin Zengî'nin yönetimi altında bulunan topraklara iltica etmişler ve bu sayede Zengî ordusunda yer edinmeye başlamışlardır. Kısa sürede sivrilmeyi

¹ Bahaaddin İbn Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, Çev. M. Selim Bilge, Lis yayınları, Diyarbakır 2015, s. 39; Baha'al-din İbn Shaddad, *The Rare and Excellent History of Saladin*, Translated by. D.S. Richards, USA 2002, s. 17; İbn Hallikan, *Vefayâtü'l- Ayan ve Enbau Ebnai'z-Zaman*, Tahkik: İhsan Abbas, Cilt 7, Daru's-Sadr, Beyrut, basım yılı yok, s. 144; Ahmed Muhtar el-İbadî, *Fi Tarihi Eyyübiyyin ve el- Memâlik*, Dar'ul-Nehzatü'l Arabiyye, Beyrut 2014, s. 42; Abdullah Nasih Ulwan, *Salah Ad-Din Al-Ayyubi*, Dar al-Salam, Kahire 2004, s. 20.

başaran Eyyûbî ailesi Zengîlerin Suriye'deki ilerleyişinde ve Haçlılarla olan mücadelelerinde büyük fayda sağlamışlardır.²

1150'lerden itibaren Nureddin Mahmud Zengî'nin Suriye'de etkin güç oluşturması Eyyûbî ailesinin de faydasına olmuştur. 1154 yılında Nureddin Mahmud'un Dımaşk'ı ele geçirmesiyle Zengî hanedanlığı yönünü Mısır'da bulunan Fâtımîler üzerine yoğunlaştırmıştır.³ Bundan sonraki süreçte Nureddin Mahmud Mısır Fâtımîleri üzerine düzenlediği üç büyük seferde Eyyûbî ailesinin komutanlığından faydalanmıştır. Selahaddin Eyyûbî ve amcası Esedüddin Şirkuh Mısır'a düzenledikleri seferler sonrasında 1169'da Mısır'da yönetime dâhil olmayı başarmışlardır.⁴ Fâtımî halifesi el-Âdid'a vezir olan Esedüddin Şirkuh çok geçmeden ölünce yerine yeğeni Selahaddin Eyyûbî geçmiştir.⁵ Selahaddin Mısır'da vezirlik makamına geldiğinde Zengî yönetim aygıtının görünür işaretlerini Mısır'a yerleştirmeyi amaçlamıştır. Bu durumun gerçekleşmesinde Nureddin Mahmud'un büyük etkisi vardır. Selahaddin'in Mısır'daki vezirlik dönemine baktığımızda Fâtımî yönetiminin sadece isimden ibaret olduğunu görmekteyiz. Bu durum da Mısır'da Şîî yönetimin yerini Sünnî yönetimin almasını kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur. 1171'de Mısır'da hutbe Sünnî Abbâsî halifesi adına okunduğunda Şîî Fâtımî yönetimi son bulmuş ve Mısır fiilen Eyyûbî ailesi eliyle Zengî hanedanlığının yönetimine dâhil olmuştur.⁶ Bu süreçten sonra Eyyûbî ailesi Mısır'ı yurt edinerek yükselişe geçmiştir. 1174'te Nureddin Mahmud ölünceye dek Selahaddin Eyyûbî ile bazı sorunlar yaşansa da⁷ Selahaddin Eyyûbî Nureddin Mahmud'un söylemsel takipçisi ve siyaseten varisidir. Bu sebepten ötürü

² Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salahiyye*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 1, Müessesesi-i Risale, Beyrut 1997, s. 403-405; el-İbadî, *a.g.e.*, s. 42.

³ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, Cilt 9, Çev. Heyet, Ocak yayınları, İstanbul 2016, s. 244-245; el-İbadî, *a.g.e.*, s. 42-43.

⁴ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 73-78; el-İbadî, *a.g.e.*, s. 43; Ulwan, *a.g.e.*, s. 28-33.

⁵ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 352-354; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürüb Fi Ahbâr-ı Beni Eyyûb*, Tahkik: Cemaleddin Şeyyal, Cilt 1, Kahire 1953, s. 168; Ebu'l Fida, *el-Muhtasar Fi-Ahbari'l Beşer*, Cilt II, Darü'l- Kütübî'l- İlmiyye, Beyrut 1997, s. 123; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 79; el- Makrîzî, *Kitabu's-Sülük li- Marifeti Düveli'l- Mülük*, Neşr. M. Mustafa Ziyade, Cilt 1-1. kısım, Kahire 1956, s. 43; el-İbadî, *a.g.e.*, s. 43; Ulwan, *a.g.e.*, s. 33-34.

⁶ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 83; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 372-373; el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 43-44; Said Abdulfettah Aşûr, *El- Eyyûbiyyûn ve el- Memâlik fi Mısır ve 'ş- Şam*, Kahire 1996, s. 25.

⁷ Aşûr, *El- Eyyûbiyyûn ve el- Memâlik fi Mısır ve 'ş- Şam*, s. 29-34; Ulwan, *a.g.e.*, s. 43-45.

Selahaddin Eyyûbî Mısır yönetimini Suriye ile birleştirmek adına harekete geçmekte zorlanmayacaktır.

1.Nureddin Mahmud'un Halefleri ve Suriye'nin Durumu

1174 yılı Eyyûbî hanedanlığı için önemli fırsatlar sunmaktaydı. Nureddin Mahmud'un Mayıs'ta ölümü⁸ sonrasında yerine çocuk yaştaki oğlu Melik Salih geçti.⁹ Melik Salih Dımaşk'ta babasının yerine tahta oturunca şehrin ileri gelenleri ona biat etmekte gecikmedi. Selahaddin Eyyûbî de Mısır'dan Melik Salih'e tabi olduğunu ifade etti. Ayrıca Melik Salih'in isminin bulunduğu Mısır dinarlarını Dımaşk'a göndererek babasının zamanında olduğu gibi şimdi de Zengî ailesine itaatte kusur etmeyeceğini belirtti.¹⁰

Musul hâkimi Seyfeddin Gazi amcası Nureddin Mahmud'un ölümüne çok üzölmüşe benzemiyordu. Aksine yaradılış mizacı kendisinden oldukça farklı olan amcasının ölümünü büyük bir mutlulukla karşılayan¹¹ Seyfeddin Gazi kendi menfaati doğrultusunda harekete geçmekte gecikmedi. Nureddin Mahmud ölmeden az evvel bütün Doğu vilayetlerine ve el-Cezîre'ye haber yollayarak cihad için asker toplanmasını emretmişti. Seyfeddin Gazi de maiyetindeki askerlerle yola çıkmış ve bu yolculuk esnasında amcasının ölüm haberini almıştı. Bunun üzerine hiç vakit kaybetmeden yanındaki hazır orduyla Nusaybin, Habur ve Harran'ı ele geçirmişti. Daha sonra Rakka ve Suruc'u da zapt eden Seyfeddin Gazi Caber kalesinin dışında el-Cezîre bölgesine hâkim olmuştu.¹²

Selahaddin Eyyûbî Seyfeddin Gazi'nin el-Cezîre bölgesine girdiğine oldukça kızdı. Melik Salih'e haberci göndererek Seyfeddin Gazi'nin Zengî ülkesini ele geçirme amacının kendisine iletilmemesini esefle karşıladığını

⁸ İbnü'l Esîr, *et- Tarihu'l- Bahir fi'd-devleti'l Atabekiyye bi'l- Mavsıl*, Tahkik: Abdülkadir A. Tuleymat, Kahire 1963, s. 161; Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's Salahiyye*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 2, Müessesesi-i Risale, Beyrut 1997, s. 309-310; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 134.

⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 400; Said Abdulfettah Aşûr, *el- Hareketü's-Sâlibiyye*, Cilt 2, Kahire 2010, s. 32; Cemaleddin Şeyyal, *Tarih-i Mısır el-İslamiyye*, Cilt 2, basım yeri ve tarih yok, s. 37; Aşûr, *El- Eyyübiyyün ve el- Memâlik fi Mısır ve 'ş-Şam*, s. 39.

¹⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 400; İbnü'l Esîr, *et- Tarihu'l- Bahir fi'd-devleti'l Atabekiyye bi'l- Mavsıl*, s. 162.

¹¹ Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *Tarih*, Cilt II, TTK, Ankara 1999, s. 417.

¹² İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 401-402; İbnü'l Esîr, *et- Tarihu'l- Bahir fi'd-devleti'l Atabekiyye bi'l- Mavsıl*, s. 175; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürüb Fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb*, Tahkik: Cemaleddin Şeyyal, Cilt 2, İskenderiye 1957, s. 5-6.

bildirdi. Vaktiyle haber verilmiş olsaydı Seyfeddin Gazi'nin bu girişimine engel olabileceğini dile getirdi. Ayrıca Selahaddin Eyyûbî'ye göre: eğer ki Nureddin Mahmud biraz daha yaşasaydı kendisini Melik Salih'e atabey yapacaktı; buna delili ise Nureddin'in vilayetlerinden en büyüğü olan Mısır'ı yönetiyor olmasıydı. Seyfeddin Gazi'yi amcasının ölmesinden faydalanmakla suçlayan Selahaddin: *şimdi görüyorum ki, siz beni hiç hesaba katmadan efendimin oğlu ile tek başınıza kalmışsınız. Ben Onun hizmetine koşacağım ve babasının bana yaptığı iyiliklerin karşılığını ona hizmet ederek eda edeceğim. Onun ülkesini müdafaa hususunda gerekeni yapmamış ve kötü bir tavır içine girmiş olmanıza rağmen sizleri de ayrı ayrı mükâfatlandıracağım* dedi.¹³ Selahaddin bu tavrını ortaya koyarken Suriye meselesine birinci dereceden müdâhil olacağını vurgulamış bulunmaktaydı. Mısır'dan Dımaşk'a gerçekleştireceği yolculuğunun ana eksenini Melik Salih'in koruyuculuğu üzerine inşa eden Selahaddin Eyyûbî bunu yaparken oldukça ılımlı davranmıştır. Dımaşk'a gelirken yanında sadece yedi yüz süvari ve tamamı on bin dinar gibi az bir parayla gelmesi de esasında amacının savaş olmadığını gösterir mahiyettedir.¹⁴ Selahaddin Dımaşk'a ilk geldiğinde babasının evinde konakladı ve böyle davranarak Dımaşk'ın çocukluğunun geçtiği ata vatanı olduğunu vurgulamaya gayret etti. Çevresine toplanan şehir halkına ihsanda bulunan Selahaddin Dımaşk kalesini zorlanmadan ele geçirdi.¹⁵ Selahaddin'in Dımaşk'a gelmesini Seyfeddin Gazi efendisine havlayan bir köpek bağlamında değerlendirerek hemen geri dönmesini salık verdi.¹⁶

Selahaddin Dımaşk'a ayak basmadan önce Melik Salih Halep'e gitmişti. Onun Halep'e gitmesinin nedeni ise Seyfeddin Gazi'nin el-Cezîre'yi zaptı sonrasında Halep'e yürüme ihtimaliydi. Melik Salih'in çevresinde bulunan emirler Halep'i Seyfeddin Gazi'den korumak için Melik Salih'i ve maiyetini Dımaşk'tan Halep'e nakletmeyi uygun görmüşlerdi.¹⁷

Selahaddin Dımaşk'ta işleri yoluna koyduktan sonra Halep'e doğru ilerleyişe geçecektir. Öncelikle Hıms şehrini kuşatan Selahaddin şehir halkının direnmesi üzerine burada bir birliğini bırakıp Hama'ya

¹³ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 400-401.

¹⁴ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 409-410; Malcolm Cameron Lyons- D.E.P. Jackson, *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev. Zehra Savan, Pınar yayınları, İstanbul 2006, s. 107-108.

¹⁵ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 89-90; el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 58; Ulwan, *a.g.e.*, s. 48-51.

¹⁶ Süryani Mikhail, *Süryani Mikail Vekayinâmesi (1042- 1195)*, Çev. Hrant D.Andreasyan, yayınevi ve yayın yeri yok, 1944, s. 241.

¹⁷ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 8-9; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 408-409.

yürüyecektir.¹⁸ Selahaddin bu ilerleyişindeki amacının el-Cezîre bölgesini zapt eden Seyfeddin Gazi'ye haddini bildirmek ve Kuzey Suriye'yi Haçlı tehdidine karşı korumak olduğunu ifade edecektir.¹⁹ Hama'yı aldıktan sonra Halep üzerine yürüyen Selahaddin Aralık 1174'de şehrin önlerine ulaşacaktır. Melik Salih Selahaddin'in bu gelişinden oldukça korkmuş bir vaziyette Halep meydanına çıkıp bir konuşma yapacaktır. Konuşmasında babası Nureddin Mahmud'un iyiliklerine nankörlükle mukabele eden bu adamın (Selahaddin Eyyübî kastediliyor) beldesine göz diktiğini söyleyecektir. Konuşmasında çocukluğunun verdiği hâleti ruhîyeden kaynaklı olarak gözyaşlarını tutamayan Melik Salih Halep halkını da oldukça etkilediğinden Halep halkı Selahaddin'i şehre sokmamak adına ağız birliği edeceklerdir. Bir takım Halepli askerler ile Halep şehrinin dışında aralıklı çatışmalar yaşayan Selahaddin Halep'e girmeyi başaramayacaktır. Melik Salih Selahaddin'e karşı Halepli İmamîye Şiîlerinin de desteğini almıştır. Onlarla yaptığı anlaşmaya göre Halepli Şiîler Selahaddin'e karşı Melik Salih'e yardım ettikleri takdirde kendi mezhepsel inançlarını nikâh, cenaze vs. merasimlerinde uygulama ayrıcalığı elde edeceklerdir. Görüldüğü üzere Melik Salih babası Nureddin Mahmud'un ağırlıklı Sünnî politikasını Selahaddin'e karşı güçlü durmak adına esnetmiştir.²⁰ Halep halkı kendi içlerinde elde ettikleri bu birlik ruhuna Musul'u da dâhil etmeye çalışmışlardır. Seyfeddin Gazi'ye gönderdikleri haberle eğer Halep Selahaddin'in eline geçerse Musul'un elinizde kalacağını asla düşünmeyin yollu ince bir göndermede bulunmuşlardır.²¹ Bu kuşatma esnasında İsmailîler /Haşhaşîler Selahaddin'e bir suikast düzenleyeceklerdir. Reşidüddin Sinan Halep emirlerinden Sadeddin Gümüştekin'den aldığı emirle Selahaddin'i öldürmeye çalışmıştır. Ancak fedailer erken fark edilince Selahaddin kurtulmuştur. Bunun üzerine Selahaddin şimdilik şehrin alınamayacağını anladığından Halep kuşatmasını kaldırmıştır (Ocak 1175).²² Selahaddin'in Halep'ten ayrılmasındaki başat sebep ise Haçlı sorunudur. Vaktiyle Nureddin Mahmud tarafından esir alınmış olan Trablus kontu Raymond başta olmak üzere Joscelin de Courtenay ve Renaud de Chatillon gibi Haçlı önde gelenleri Halepliler tarafından fidye karşılığında serbest

¹⁸ Ebu Şame, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 346-347; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 410-411.

¹⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 411.

²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Cilt 12, Çağrı yayınları, İstanbul 2000, s. 510; Muhammed b. El-Muhtar eş-Şankitî, *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünnî-Şiî İlişkileri*, Çev. İdris Çakmak, Mana yayınları, İstanbul 2016, s. 135.

²¹ Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *a.g.e.*, s. 419.

²² İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 411-412.

bırakılmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra da Selahaddin'in topraklarına saldırması konusunda Haleplilerle anlaşan Raymond Hıms'a yürüyerek orayı kuşatmıştır. Selahaddin ise Halep'ten ayrılarak önce Hama'ya sonra Hıms'a hareket etmiştir. Raymond ise Selahaddin'in gelmesi üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştır.²³ Görüldüğü üzere Selahaddin'in Zengî toprakları olan Suriye'ye karışması Zengî hanedan üyeleri başta olmak üzere Haçlıları da tedirgin etmiştir. Ayrıca Halepliler Selahaddin'e karşı Şiîlerle bütüncül hareket etmekten, Haçlılar ve Haşhaşîlerle de anlaşmaktan geri durmamışlardır. Bu durumda Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye'de güçlü bir İslam ordusu bulundurma fikri, düşmanları tarafından kurulan ittifaklar sayesinde daha da gerekli görülmeye başlanmıştır. Bir başka tabirle bu mevcut statükoyu Selahaddin'in "cihad" adına eleştirmesi ve sakıncalı görmesi ona siyasal söyleminde haklılık payı kazandırmıştır.

Selahaddin Suriye'nin içinde bulunduğu durumu uzun soluklu siyaseti adına sorunlu görmekteydi. Melik Salih'in küçük yaşta olması ve Seyfeddin Gazi'nin kendi topraklarını genişletme politikası Nureddin Mahmud'un kurmaya çalıştığı Suriye-Mısır bütünlüğünü bozacağına benziyordu. Bu durum da en çok Kudüs Haçlı krallığı başta olmak üzere Haçlıların işine yarardı. Bu yüzden Selahaddin Suriye'de bütünlüğü sağlamadan Haçlılar üzerine yürünemeyeceği gerçeğini iyi biliyordu. Selahaddin Kudüs'ün ele geçirilmesinde Suriye'nin köşe başı olduğunu daima vurguluyordu.²⁴ Seyfeddin Gazi ve Melik Salih yandaşları tarafından bakıldığında ise Selahaddin Zengî mirasına konmak adına *emellerinin peşine* düşmüştü. Asıl amacı Zengîlere ait toprakları ele geçirip akrabalarına dağıtmaktı.²⁵ Gerek Selahaddin'in söylemi gerekse de Eyyûbîlerin söylemi dönemin kaynaklarına bakıldığında haklılık payı taşımaktaydı.

Seyfeddin Gazi gelişen bu olaylar üzerine kendince bir çözüm yolu arayışına girdi. Bunun için kardeşi İzzeddin ile Selahaddin'e karşı müttefik olma yolunu tuttu. İzzeddin'in komutasında çok sayıda askerden müteşekkil bir orduyu Selahaddin'e karşı yola çıkardı. Selahaddin böyle bir ordunun

²³ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 412; Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *a.g.e.*, s. 421; Ephrem-İsa Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, Çev. Mustafa Aslan, Doz yayınları, İstanbul 2009, s. 224; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Cilt II, TTK, Ankara 2008, s. 341.

²⁴ Abdul Rahman Azzam, *Selahaddin Eyyûbî*, Çev. Pınar Arpaçay, Alfa yayınları, İstanbul 2015, s. 142-143.

²⁵ Ephrem-İsa Yousif, *a.g.e.*, s. 223-257.

hazırlanıp yola çıkarıldığını duyunca harekete geçti. Hama yakınlarında Selahaddin'in ordusuyla İzzeddin'in ordusu çarpıştı ve sonuçta üstün gelen taraf Selahaddin'in ordusuydu (Nisan 1175). İzzeddin'in ordusundan alınan esirler minnetle serbest bırakıldı. İki taraf arasında barış sağlandı.²⁶ Yenilip geri çekilen müttefik güçleri takip eden Selahaddin Halep önlerine geldi ve Halep'i muhasara etti.²⁷ Bu Selahaddin'in Halep önlerine ikinci kez geliyordu.²⁸ Selahaddin ikinci Halep kuşatmasında Melik Salih'in adını paralarından ve hutbelerden sildirmiştir. Mayıs'ın ilk haftasında ise Halep'ten ayrılarak Hama'ya gelmiş ve burada halifenin elçisinin kendisine sunduğu hilatları kabul etmiştir. Ayrıca halifenin elçisi Selahaddin'e Mısır ve Dımaşk'ın sultanı ünvanını da getirmiştir.²⁹ Bundan sonra Selahaddin Eyyûbî Suriye işlerine müdâhil olma yolundaki faaliyetlerini halifeden onaylı meşru bir zeminde yürütecektir.

Seyfeddin Gazi İzzeddin'i Selahaddin üzerine yollarken kafasında Sincar hâkimi olan kardeşi İmadeddin Zengî üzerine yürümeyi tasarlıyordu. Çünkü Selahaddin'e karşı İzzeddin komutasında çıkardığı orduya İmadeddin'den de yardım talep etmesine karşılık olumlu cevap alamamıştı. Bunun sebebi ise İmadeddin'in Selahaddin'e tamâyül etmesiydi. Onun bu eğiliminde Selahaddin'in daha öncesinden İmadeddin'le haberleşip kendisini Zengî hükümdarı yapacağını söylemesi etkili olmuştu. Bu sebepten Seyfeddin Gazi İzzeddin'in ordusunun Selahaddin'le uğraştığı esnada Sincar hâkimi olan İmadeddin'i kuşatma altına almıştı. Böylece onu dize getirmeyi istiyordu. Ancak kuşatma esnasında İzzeddin'in ordusunun Selahaddin karşısında yenildiği haberini alınca kuşatmayı kaldırarak geri çekildi.³⁰

Seyfeddin Gazi bu gelişmeler üzerine Halep'e giderek Melik Salih'le görüştü. Onun Melik Salih'le Selahaddin'e karşı birleşmesi Selahaddin'in elinde olan Dımaşk'ın karşısında Halep ve Musul'un ittifak ettiğinin habercisiydi.³¹ Seyfeddin Gazi Hısn-ı Keyfa ve Mardin Artuklularından da yardım elde etmenin yanında Selahaddin'e karşı Trablus ve Kudüs Haçlılarının yardımına da başvurdu. Böylece Seyfeddin Gazi Selahaddin'in karşısında yerel bölge güçlerinden ve Haçlılardan oluşan güçlü bir ittifak

²⁶ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 90-91.

²⁷ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 414.

²⁸ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 91.

²⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 414; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 512-513; el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 59-60.

³⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 412-413; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 90-91.

³¹ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 91-92.

cephesi oluşturdu. Selahaddin de kendisine karşı oluşturulan bu müttefik güce karşı Mısır'a haber yollayarak asker takviyesinde bulunulması için hazırlıkları başlattı. Bunun üzerine hiç vakit kaybetmeden Seyfeddin'in bulunduğu Halep üzerine yola çıktı. Selahaddin'in ordusuyla Seyfeddin'in ordusu Halep Hama arasında bulunan Sultan Tepe (Tell-Sultan) mevkiinde karşılaştı. Yapılan savaşta Seyfeddin Gazi mağlup olup geri çekildi ve kalan az bir askeri gücüyle Fırat'ı geçip Musul'a kaçtı. Selahaddin bu savaşta pek çok esir ele geçirse de onları büyük bir hamiyetle serbest bıraktı.³² Bu savaştan sonra Halep-Musul ittifakı geri dönülemez bir biçimde dağılmıştır.

Selahaddin Eyyûbî Halep ve Musul'un iletişimini kesmek ve Halep'i çember içine alabilmek için Halep'e bağlı önemli kaleler olan Buzaa, Menbiç ve Azaz'ı ele geçirdi.³³ Azaz'ı kuşattığı esnada Haleplilerin Haşhaşilerle anlaşması sonucu Selahaddin ikinci bir suikasta uğradı. Bu defa fedailer tarafından yanğından yaralanan Selahaddin Eyyûbî canını zor kurtarmıştır.³⁴ Selahaddin Haşhaşî saldırısından kurtulduktan sonra Halep üzerine yürüdü. Halep halkı Selahaddin'le savaşmayı göze alamayınca bu durum Selahaddin'in de işine geldi. Böylece barış yolu tutuldu. Seyfeddin Gazi ve Melik Salih başta olmak üzere Mardin ve Hısn-ı Keyfa Artuklu emirleri de Selahaddin'e itaat ettiler. Yapılan barışa göre: Selahaddin'in aldığı yerler kendisinde kalacak. İki taraftan her kim anlaşmayı ihlal ederse anlaşmaya dâhil olan herkes ona karşı birlik olacak. Melik Salih Halep ve ona bağlı bazı önemsiz kalelerde yine hâkim olacak (Temmuz/1176). Anlaşma sonrasında Selahaddin Nureddin Mahmud'un küçük kızını çadırında ağırlayıp bir isteğinin olup olmadığını sorunca, kız da bunun üzerine Azaz kalesinin kendisine bağışlanmasını istedi. Selahaddin büyük zorlukla ele geçirdiği kaleyi küçük kızı kırmayarak ona bağışladı. Azaz kalesi böylece Haleplilere

³² İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 418-419; Bahaaddin İbn Şeddat, *a.g.e.*, s. 92-93; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 37-40; Ebu Şame, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 397-399; el- Feth İbn Ali el Bundârî, *Senâü'l- Barki's- Şâmî*, Tahkik: Fethiye en- Nebrâvî, Mektebetü'l- Hancı, Kahire 1979, s. 94-97; Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *a.g.e.*, s. 421; Ephrem-İsa Yousif, *a.g.e.*, s. 224; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 137-138; Süryanî Mikhail, *a.g.e.*, s. 241-242; İbn Kesir, *a.g.e.*, s. 514-515; Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2018, s. 96-97.

³³ Bahaaddin İbn Şeddat, *a.g.e.*, s. 93; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 138; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 420-421; Runciman, *a.g.e.*, s. 342.

³⁴ Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 138; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 44-45; Bernard Lewis, *Haşşiler*, Çev. Ali Aktan, Sebil yayınları, İstanbul 1995, s. 96.

geri verildi.³⁵ Selahaddin böyle davranarak efendisinin topraklarında onun çocuklarına korumacı bir tavırla yaklaşmıştır. Hatta Nureddin Mahmud'un karısıyla yapmış olduğu evliliği de onun bu yaklaşımıyla açıklayabiliriz. Selahaddin Nureddin'in dul eşi olan İsmetüddin Amine hatunla evlenerek bir bakıma Suriye'nin yeni efendisi olduğunu vurgularken; diğer yandan Melik Salih'e babalık yapma arzusunun da altını çizmiştir.³⁶

Selahaddin Eyyûbî'nin Halep anlaşması sonrasında Suriye meselesinde mücadele evresi bir süre yavaşlıyor. Bunda Haçlıların Selahaddin'e karşı gerçekleştirdikleri saldırıların etkisi vardır.³⁷ Ayrıca Selahaddin bu süreçte Haşhaşiler üzerine bir sefer düzenlemiş ve onların önemli kaleleri olan Misyaf'ı kuşatmıştır.³⁸ Bu sebepten ötürü Selahaddin bir süreliğine rotasını başka yönlere çevirmek zorunda kalmıştır. 1180 yılında Seyfeddin Gazi'nin³⁹ ve 1181 yılında Melik Salih'in⁴⁰ ölümleri ise Suriye işlerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

2. Seyfeddin Gazi ile Melik Salih Sonrası Suriye'nin Durumu ve Değişen Dengeler

1179 yılında başlayan umumi kıtlık ve yağmurun yağmayışı Suriye, el-Cezîre, Musul ve Irak bölgelerinde sıkıntılı bir dönemin yaşanmasına sebep oldu. Yaşanan kıtlık ve fahiş fiyat toplumu açlığa sürüklerken; yayılan veba da pek çok kişinin ölümüne sebebiyet vermişti. Kıtlık ve hastalıktan ölenler o

³⁵ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 421; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 518-519; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 138; Şeşen, *a.g.e.*, s. 98; Runciman, *a.g.e.*, s. 342-343; Şeyyal, *a.g.e.*, s. 39-40; Stanley-Lane Poole, *Selahaddin*, Çev. Nice Damar, Avesta yayınları, İstanbul 2012, 141-142.

³⁶ İbn Kesîr *a.g.e.*, s. 520; Ebu Şame, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 431-432; Şeşen, *a.g.e.*, s. 99-100; Lyons-Jackson, *a.g.e.*, s. 171.

³⁷ Montgisard/Remle savaşı için bkz. Ernoul, *Kronik (Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi)*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik yayınları, İstanbul 2019, s. 50-51; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Ed. Austin P. Evans, Cilt II, Columbia University Press, New York 1943, s. 426-432; el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 64; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 139-140; Haçlıların inşa ettiği Beytü'l-Ahzan kalesinin yıkımı için ayrıca bkz. İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 441; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 80-82; Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en-Nuriyye ve's-Salahiyye*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 3, Müessesesi-i Risale, Beyrut 1997, s. 36-37; Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği III (1143-1184)*, Çev. Ergin Ayan, Kronik yayınları, İstanbul 2019, s. 264-266; Ernoul, *a.g.e.*, s. 57.

³⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 425; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 139; el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 62; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 47-48; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, Selenga yayınları, İstanbul 2014, s. 303; Şeşen, *a.g.e.*, s. 99; Şeyyal, *a.g.e.*, s. 40.

³⁹ el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 70; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 95.

⁴⁰ Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 144; İbn Hallikan, *a.g.e.*, s. 169

denli artmıştı ki bölge halkı cenazelerini defnetmeye yetişemiyordu. Bu kıtlık Mayıs 1180 yılına kadar devam etti.⁴¹ Hükümdarlığının son yıllarını bu sıkıntıyla geçiren Seyfeddin Gazi ölmeden önce ülkesinin geleceğini tayin etmek istedi. Yerine 12 yaşındaki oğlu Muizzüddin Sencerşah'ı veliyaht yapmayı arzuluyordu; ancak onun küçük yaşta olmasından da endişe ediyordu. Çünkü Dımaşk merkez olmak üzere Selahaddin Suriye'ye yerleşmişti ve bu durum Zengî ailesi için sıkıntı doğurabilirdi. Bu yüzden devletin ileri gelen emirleri ve kardeşi İzzeddin Mesud'un da tavsiyesiyle Seyfeddin kendisinden sonra yerine kardeşi İzzeddin'i vasi tayin etti. Oğulları Sencerşah ve Nasıruddin de amcaları kontrolünde yetiştirilecekti. İzzeddin de Seyfeddin'den sonra Musul ve el-Cezîre'yi yönetip koruyacaktı.⁴² Seyfeddin Gazi Selahaddin'e karşı ölmeden önlemini almış ve ülkesinin korunması adına elinden geleni yapmıştı.

Amcaoğlu Seyfeddin'den ilham alan Melik Salih de ölmeden önce hâkimiyeti altında olan Halep ve bazı civar kaleleri diğer amcaoğlu İzzeddin'e bırakmayı uygun gördü. Son nefesini vermeden önce ileri gelen emirlerini yanına çağırıp kendisinden sonra İzzeddin'e tabi olmaları adına söz almak istedi. Bunun üzerine içlerinden birisi Melik Salih'e ülkeyi İzzeddin'e vermek yerine kız kardeşinin kocası olan İmadeddin'e vermeyi teklif etti. Zaten İzzeddin'in Fırat'tan Hemedan'a kadar uzanan geniş toprakları vardı ve Halep'e ihtiyacı yoktu. Bu söylenenleri dinleyen Melik Salih haklı olduklarını ifade etti; ancak Selahaddin'in eninde sonunda Dımaşk'ın kuzeyine yürüyeceğini ve Kuzey Suriye'yi ele geçireceğini de öngörebildiğini belirtti. Bu durum gerçekleştiğinde Selahaddin'in karşısında güçlü ordulara sahip İzzeddin durursa Selahaddin'in bu ilerleyişini durdurabilirdi. Zira İzzeddin'in askerleri İmadeddin'e kıyasla oldukça çoktu. Melik Salih'in bu fikrini emirler oldukça yerinde buldu. Ve vasiyeti üzerine hemen İzzeddin'e haber yollanıp Halep yönetimini devralması için gelmesi istendi. İzzeddin Aralık 1181'de Halep'e gelerek şehre hâkim oldu.⁴³

⁴¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 437.

⁴² İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 445-446; Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *a.g.e.*, s. 426-427; el-Makrîzî, *a.g.e.*, s. 70.

⁴³ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 453; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 107-108; İbnü'l Esîr, *et-Tarihu'l-Bahir Fi'd-devleti'l-Atabekiyye bi'l-Mavsıl*, s. 182; Sıbt İbnü'l Cevzî, *Miratü'z-Zaman Fi Tarihi'l Ayan*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 21, Risaletü'l Alemiye, Beyrut 2013, s. 278-279; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 96.

İzzeddin Halepliler tarafından oldukça iyi karşılandı ve Halep askerleri Selahaddin'in Mısır'da olmasından ötürü Dımaşk'a yürüyerek burayı ele geçirmeyi teklif ettiler. Dımaşk ahalisinin evvelinden beri Zengî ailesine sadık olduğunu ve bu işin kolaylıkla yapılacağını söylediler. Ancak İzzeddin Selahaddin'le yapılan Halep barışını ve edilen yemini dile getirerek bunu yapamayacağını söyledi. Mevcut yönetimini sağlamlaştırmadan Selahaddin ile barışı bozmamayı istiyordu.⁴⁴ Bazı kaynaklara göre İzzeddin Halep'e geldiğinde Halep hazinelerinin tamamını açtırmış ve ele geçirdiğini Musul'a yollamıştı. Ayrıca Melik Salih'in annesiyle de nikâhlanmıştı.⁴⁵ İzzeddin'in Zengî hazinelerini açtırıp el koyması anlaşılır gelse de Melik Salih'in annesiyle nikâhlanması çok gerçekçi durmamaktadır. Çünkü az zaman önce Melik Salih'in annesi Selahaddin'le nikâhlanmıştır. İzzeddin Dımaşk'a yürüme fikrine Selahaddin ile olan barışı ihlal etmemek adına karşı çıkarken; Selahaddin'in nikâhında olan bir kadını kendi nikâhına alma gafletine düşmez. Muhtemelen kaynaklarda geçen bu rivayet Eyyûbî-Zengî çekişmesini vurgulamak içindir.

İzzeddin'in Halep'e sahip olması İmadeddin'in işine gelmemiştir. İmadeddin İzzeddin'e haber yollayıp hâkimi olduğu Sincar ile Halep'in değiştirilmesini talep etti. Halep'in kendisine verilmesini isteyen İmadeddin eğer ki bu isteği yerine getirilmez ise Selahaddin'e Sincar'ı bırakacağı tehdidinde bulundu. İzzeddin bu tehditkâr teklif karşısında boyun eğmekten başka bir şey yapamadı. Çünkü Zengî topraklarında ipleri tam manasıyla ele geçirmeden Selahaddin'in işin içine karışmasına izin veremezdi. Bu yüzden İmadeddin'in teklifini kabul etmek zorunda kaldı ve Halep'i ona teslim etti. Bu değişim İbnü'l Esîr'in yorumuyla büyük bir hata idi. Çünkü İmadeddin'in Halep'i koruyacak ordusu yoktu.⁴⁶ Melik Salih'in ölmeden önce dillendirdiği öngörü şimdi gerçek olmuştu.

Selahaddin Halep'e İmadeddin'in hâkim olmasına sevinmişti çünkü Halep'i İzzeddin'den almak zorluğu ortadan kalkmıştı.⁴⁷ Şimdi Suriye'ye yürüyüp harekete geçme vakti gelmişti. 11 Mayıs 1182'de Mısır'dan Suriye'ye hareket eden Selahaddin Eyyûbî'nin bu yolculuğu Mısır'dan son

⁴⁴ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 453.

⁴⁵ Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *a.g.e.*, s. 427; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 97; İbn Kesîr, *a.g.e.*, s. 540.

⁴⁶ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 454; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 145; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 97-98.

⁴⁷ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 454.

çıkışıydı. Bir daha Kahire'ye asla dönemeyecekti.⁴⁸ Seyfeddin Gazi ve Melik Salih'in ölümü sonrasında Zengî ailesinin müşterek hareket edemeyişi Eyyûbî ailesinin işine yarayacaktı. Bu durumda 1182 yılı Selahaddin Eyyûbî'nin Mısır ve Suriye'yi birleştirme siyasetinde son dönemece girildiğinin göstergesiydi.

3. Selahaddin Eyyûbî'nin Halep'i Alması (1183) ve Musul Antlaşması (1185)

Selahaddin Eyyûbî Mısır'dan başladığı yolculuğunu Kerek ve Şevbek Haçlı topraklarını yağmalayarak sürdürdü. Bu akınlarında önemli ganimetler elde etmiş vaziyette Haziran 1182'de Dımaşk'a ulaştı. Selahaddin Dımaşk'ta birkaç gün dinlenip askerlerini savaş düzenine soktuktan sonra Haçlıların elinde bulunan Taberiye'ye doğru ilerledi. Haçlı hâkimiyetinde bulunan el-Gavr bölgesine giren Selahaddin kısa sürede galip geldi ve pek çok Haçlı esir alındı. Selahaddin bundan sonra Beyrut limanına yöneldi ve Mısır donanmasının da denizden Beyrut önlerine gelmesini emretti. Bu esnada Haçlılar da toplanmış ve karşı saldırıya hazırlanmışlardı. Selahaddin Haçlı limanı Beyrut'u karadan ve denizden kuşatsa da ele geçiremeyeceğini anladığından geri çekildi.⁴⁹ Selahaddin'in istihbarat teşkilatı Musul yönetimiyle Haçlıların haberleştiğini ve işbirliği yaptıklarını haber edince Selahaddin yönünü Musul'a çevirdi.⁵⁰ Musul'a gittiğini gizlemek için sefer rotasının Halep olduğunu açıkladı. Musul hâkimi İzzeddin de derhal ordusunu hazırlayarak Halep'i savunmak için Nusaybin'e hareket etti. Selahaddin Fırat nehrine yaklaştığı esnada daha önceden haberleştiği Harran emiri Muzafferüddin Gökbörü de kendisine katıldı ve Selahaddin'in ordusu Fırat'ı geçerek el-Cezîre'ye girdi. Bu durum üzerine büyük şaşkınlık yaşayan İzzeddin hemen geri döndü ve Urfa'yı müdafaaya hazırlandı. Selahaddin el-Cezîre'ye girince Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed de Selahaddin'in safına katıldı. Selahaddin kısa sürede Urfa, Harran, Rakka, Habur, Karkîsiya, Mâkisîn ve Arabân'ı ele geçirdi. Daha sonra Nusaybin'e ilerleyen Selahaddin burayı da zorlanmadan aldı. Nusaybin'de emirleriyle yaptığı istişare sonrasında Selahaddin Musul önlerine ilerledi. Kasım 1182'de şehir önlerinde karargâh kuran Selahaddin mancınıklarla şehri sıkıştırırsa da

⁴⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 456.

⁴⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 456-459; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 98; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 145-146.

⁵⁰ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 98.

Musul'un nüfusunun yoğunluğundan ötürü şehre girmenin kolay olmadığını anlamakta gecikmedi. Kuşatmanın uzamasının yorgunluktan başka bir şeye sebep olmayacağını gördüğünden Musul önlerinden ayrıldı ve Sincar'a hareket etti. Sincar'ı kuşatma altına alan Selahaddin burayı emanla ele geçirdi. İbnü'l Esîr'e göre kaleye kapanılıp savunmaya geçilseydi Selahaddin Sincar'ı almaya muvaffak olamazdı.⁵¹ Selahaddin Musul'u almasına da ününü yaymayı başarmıştı. İmadeddin Kâtip İsfahânî'nin deyimiyile aynı yıl Selahaddin'in ordusu Nil, Dicle ve Fırat'tan su içmişti.⁵²

Selahaddin'in ilerleyişi karşısında Musul hâkimi İzzeddin Ahlat hâkimi Şah-ı Ermen ile birleşti. Şah-ı Ermen Selahaddin Sincar kuşatmasındayken yolladığı elçi vasıtasıyla kuşatmayı kaldırmasını aksi takdirde savaşın kaçınılmaz olduğunu söyledi. Ancak Selahaddin bu tehdidi önemsemedi ve Sincar'ı zapt etti. Selahaddin'in ilerleme noktasındaki kararlılığını gören Şah-ı Ermen ve İzzeddin de memleketlerine çekilerek savunmaya geçtiler. Böylece müttefiklerin askeri güçleri ayrıldı.⁵³ Selahaddin el-Cezîre'deki yürüyüşüne devam ederek Amid önlerine geldi ve Nisan 1183'te şehri kuşattı. İbn Nisan'ın yönetimi altında olan Amid çok korunaklı bir şehirdi. Mayıs'ın ilk haftası şehir Selahaddin'e teslim oldu. Selahaddin Amid'i Hısn-ı Keyfa hâkimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan'a verdi.⁵⁴ Ardından Selahaddin Halep'e bağlı olan Tell-Hâlid bölgesini ve Ayntab'ı da ele geçirdi.⁵⁵

Ayntab'ın alınmasından sonra Selahaddin Halep üzerine yürüdü ve şehri kuşattı (Mayıs 1183). Şehrin hâkimi olan İmadeddin Selahaddin karşısında tutunamayacağını bildiğinden şehri eman yoluyla teslim etmeyi uygun gördü. Bunun için Toman el-Yarukî isimli bir emirini Selahaddin'le arayış bulmak adına vazifelendirdi. Yapılan görüşme sonrasında İmadeddin Halep'i teslim etmeye ve karşılığında başka yerler almaya razı oldu. Anlaşmaya göre: Halep

⁵¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 459-463; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 99-100; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 306; el-Makrîzî, *a.g.e.*, s. 78; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 146-147; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 116-124; Muhammed bin Takıyüddin Ömer, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik*, Tahkik: Hasan Habeşi, Alemü'l-Kütüb, Kahire 1968, s. 104-111.

⁵² İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 119; Azzam, *a.g.e.*, s. 199.

⁵³ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 100; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 464.

⁵⁴ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 467-468; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 148; el-Makrîzî, *a.g.e.*, s. 80. Muhammed bin Takıyüddin Ömer, *a.g.e.*, s. 136-138; İbnü'l Adim, *Zübdetü'l-Haleb Fi-Tarihi Haleb*, Daru'l-Kütüb'ül İlmiye, Beyrut 1996, s. 389-390.

⁵⁵ Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 148. İmadeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Bark el-Şâmî*, Neşr. Ramazan Şeşen, Cilt V, İÜ Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1979, s. 98-101; İbnü'l Adim, *a.g.e.*, s. 391.

karşılığında Sincar, Nusaybin, Suruc, Rakka ve Habur İmadeddin'e verildi. Ayrıca İmadeddin Selahaddin onu savaşa çağırdığında mazeretsiz yardıma gideceğini beyan etti. Halep halkından bazı kimseler İmadeddin'e Halep'i sattığına yönelik aşağılayıcı sözler söylediler. Önüne bir çamaşır leğeni ve su getirerek İmadeddin'in hükümdarlığa layık olmadığını ancak çamaşır yıkayabileceğini ifade ettiler. Selahaddin yaptığı anlaşmayla köy ve mezralar verip başkent niteliğinde bir şehri ele geçirmişti.⁵⁶ Selahaddin'in Halep'i ele geçirmesi Haçlı topraklarının da Kuzey yönünden kuşatıldığı anlamına gelmekteydi.⁵⁷ Selahaddin Halep'in tesliminden sonra Halep'e bağlı olan Harim üzerine yürüdü ve burayı da çok geçmeden ele geçirdi. Halep ve civar beldelerdeki yönetim ağını, uygulanacak kural ve kaideleri belirledi.⁵⁸ Halep'in fethine dair Dımaşk kadısı Muhyiddin İbn Zekî bir kaside yazmıştır. Kasidesinde bu fethin Kudüs'ü fethetme işaret olduğunu vurgulamıştır.⁵⁹ Bu vurgu bir edebî benzetmenin ötesinde değerlendirilmelidir. Çünkü Eyyûbî devletinin en önde gelen kadısının sözü boş bir yakıştırmadan ziyade Selahaddin Eyyûbî'nin bundan sonraki fetih haritasını işaret etmektedir.

Selahaddin el-Cezîre'de hâkimiyeti ele geçirmek için uğraşırken Haçlılar da bunu fırsat bilip harekete geçtiler. Darum taraflarından Mısır'a doğru ilerleyen Haçlı ordusunun esas amacı ganimet elde etmek ve Eyyûbîlere karşı güç gösterisinde bulunmaktı. Selahaddin bunu haber alınca, ordunun Sadr ve Eyle yolunu takip ederek Haçlılara karşı yürümesini emretti. Bu ilerleyiş üzerine geri çekilen Haçlılar el- Üseyle diye bilinen bir su kaynağının başında konakladılar. Mevsim yazdı ve hava oldukça sıcaktı. Tam bu esnada müthiş bir yağmurun yağması Müslüman ordusunu Haçlılar karşısında cesaretlendirdi. Bunun ilahi bir yardım olduğunu düşünen ordu saldırıya geçti. Yapılan çatışmalar sonrasında pek çok silah ve atı ganimet alan Eyyûbî ordusu Haçlıların çekilmesini sağladı.⁶⁰ Görüldüğü gibi Haçlılar Selahaddin'in Suriye işleriyle uğraşmasını değerlendirmekten geri durmamışlardır. Selahaddin de Haçlılara karşı güçlü olduğunu göstermek adına Dımaşk, Diyarbakır ve el-Cezîre askerlerini de yanına alarak Ürdün nehrini geçmiş ve Beysan üzerine bir sefer düzenlemiştir. Daha sonra Haçlıların önemli kalesi olan Kerek'i de

⁵⁶ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 469-470; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 102-103; el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 306; İbnü'l Adim, *a.g.e.*, s. 391-394.

⁵⁷ Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, s. 303.

⁵⁸ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 103-104; İbnü'l Adim, *a.g.e.*, s. 396.

⁵⁹ İmadeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 109; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 149; İbnü'l Adim, *a.g.e.*, s. 396.

⁶⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 469.

kuşatan Selahaddin esasında Haçlılara Suriye'yi tam manasıyla ele geçirdiğinde neler yapabileceğinin sinyallerini vermiştir.⁶¹

Haçlıların stratejik kalesi olan Kerek coğrafya itibariyle önemli bir konumda bulunmaktaydı. Mısır ve Suriye'yi ticaret kervanları ile hac yolculukları açısından birbirine bağlıyordu. Bu sebepten daima güvenli bölge olarak kalması gerekliydi.⁶² Selahaddin Kerek'i ele geçirmek için Temmuz-Ağustos 1184'te yeniden bir sefere çıktı. Dımaşk, Mısır ve el-Cezîre askerleri Selahaddin'in emri altında birleştiler. Hısn-ı Keyfa hâkimi olan Nureddin Muhammed de bu sefere iştirak etti. Selahaddin kısa sürede kaleyi kuşattı ve etrafına hendekler kazdırttı. Mancınıklarla kaleyi geceli gündüzlü taş yağmuruna tutturdu. Buna mukabil Haçlıların kale dışına çıkıp savaşmaması üzerine kaleyi ele geçiremeyeceğini anlayan Selahaddin geri çekilmeyi uygun gördü. Dımaşk'a dönünceye kadar geçtiği Haçlı beldeleri olan Nablus, Sabastiya ve Cînîn'i yağma etti. Sefer sonrasında Dımaşk'a dönüldü.⁶³ Haçlılara verilen bu gözdağı yeterliydi ve Selahaddin yönünü tekrar Musul cephesine dönmekte gecikmeyecekti. Selahaddin'in Haçlı cephesinden bu kadar emin bir şekilde Musul üzerine yoğunlaşmasının önemli bir sebebi de Haçlıların lideri Raymond'la yapılan barıştı. Selahaddin 1185 yılında Trablus kontu ve aynı zamanda Kudüs Haçlı krallığının geçici yöneticisi olan Raymond'la dört yıllığına bir barış akdetmişti. Yapılan bu barışta Kudüs'ün içinde bulunduğu karışık durumun ve ülke içindeki zahire kıtlığının büyük etkisi olmuştu.⁶⁴

Selahaddin Haçlılarla yaptığı barış sonrasında rahatlıkla Musul üzerine harekete geçti (Mart/Nisan 1185). Dımaşk'tan yola çıkan Selahaddin önce Halep'e ardından ise el-Cezîre topraklarına giriş yaptı. Selahaddin'in ordusunda İzzeddin'in yeğeni Sencerşah da bulunmaktaydı. Hısn-ı Keyfa, Dara ve el-Cezîre kuvvetleri de Selahaddin'e yardıma gelmişlerdi. İzzeddin Selahaddin'in var gücüyle saldırıya geçmesini beklemeden harekete geçti ve bir elçilik heyeti oluşturarak Selahaddin'e yolladı. Heyetin içinde önde gelen Zengî kadınları ve Nureddin Mahmud'un kızı da bulunmaktaydı. Bilhassa İzzeddin, Nureddin Mahmud'un kızının heyetteki yerini önemsiyordu.

⁶¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 473-474; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 104-107; İbnü'l Adim, *a.g.e.*, s. 396-398.

⁶² Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 111; Runciman, *a.g.e.*, s. 369.

⁶³ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 476-477; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 110-112; İbnü'l Adim, *a.g.e.*, s. 400.

⁶⁴ Ernoul, *a.g.e.*, s. 102-111.

Vaktiyle Selahaddin bu kıza Azaz kalesini bağışlamıştı. Şimdi de benzer durum olabilirdi. Lakin Selahaddin'in önde gelen emirlerinden bazılarının da dediği gibi *Musul gibi bir şehir bir kadının hatırı için verilemezdi*. Böylece elçilik heyeti uzlaşa sağlayamadan geri döndü. Musul kuşatmasının devam ettiği esnada Musul'da ikamet eden Bağdatlı bir adam Selahaddin'e Dicle'nin suyunun şehir halkına ulaştırılmadığı takdirde Musulluların teslim olacağını söyledi. Selahaddin bunun üzerine Dicle'nin Musul'a bakan yatağını değiştirmeye çalıştı ancak burada başarılı olmayınca kuşatmayı şiddetlendirdi. Temmuz 1185'te Ahlat hâkimi Şah-ı Ermen'in ölümü üzerine Selahaddin kuşatmayı kaldırıp Meyyâfârikîn üzerine yürüdü.⁶⁵ Selahaddin'in Ahlat üzerine yürümesinin sebebi Şah-ı Ermen'in ölümünden sonra ülkede çıkan karışıklıktı. Şah-ı Ermen'in ölmesini fırsat bilen Azerbaycan ve Hemedan hâkimi olan Pehlivan Ahmed Ahlat'ı da yönetimi altına almak istedi. Bu durumdan oldukça korkan Ahlat yönetimi Selahaddin'e haber yollayarak gelip Ahlat'a hâkim olmasını istediler. Selahaddin de Musul kuşatmasından bir netice alamayınca bu fikri uygun görüp harekete geçti. Ancak Ahlat yöneticisi olan Begtemur, Pehlivan Ahmed ile arayı düzeltip kızıyla evlenince Selahaddin Ahlat'tan eli boş ayrıldı.⁶⁶ Ardından Meyyâfârikîn üzerine yoğunlaşan Selahaddin şehri muhasara etti ve Ağustos 1185'te teslim aldı.⁶⁷ Meyyâfârikîn'den sonra Selahaddin tekrar Musul'a döndü ve şehri kuşatma altına aldı. Musul'a düzenlediği üçüncü kuşatmasında sultan Selahaddin mevsimin verdiği sıcaklığın da tesiriyle hastalığa yakalandı. Herkes öleceğini düşünüyordu. Hasta bir vaziyette Harran'a çekilen Selahaddin'e kardeşi Melik Adil Halep'ten doktorlar getirdi.⁶⁸ Musul hâkimi İzzeddin de boş durmuyordu. Selahaddin'in ülkesini zapt edeceğini büyük bir endişeyle Abbâsî halifeliğine ve Pehlivan Ahmed'e bildirmişti. Ancak İzzeddin iki cepheden de gereken ilgiyi ve desteği göremedi. Bunun üzerine daha sonraki yıllarda Selahaddin'in hizmetine girip biyografisini yazacak olan Bahaaddin İbn Şeddad'ı Selahaddin'e elçi olarak yolladı. Selahaddin'in hasta yatağında yumuşak kalpli davranacağını umuyordu. Selahaddin büyük bir hürmetle karşıladığı

⁶⁵ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 480-482; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 112-114; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 152.

⁶⁶ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 114; Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *a.g.e.*, s. 436.

⁶⁷ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 483-484; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 115; İbnü'l Adim, *a.g.e.*, s. 402.

⁶⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, Cilt 9, s. 484-485; Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 115.

elçilik heyetine anlaşma masasına oturacağını söyledi.⁶⁹ Çünkü diplomasi savaşmaktan daha az enerji isteyen ve gerekli kullanıldığı takdirde daha da kârlı bir silahtı. Selahaddin'in geçirdiği hastalığın da bu barışın yapılmasında önemli payı vardı.

Nihayetinde Mart 1186'da Eyyûbîler ve Zengîler arasında yapılan anlaşmaya göre: Küçük Zap ve Büyük Zap arasında kalan topraklar İzzeddin'e verilecek. İzzeddin Şehrîzur ve çevre vilayetler ile Büyük Zap ırmağının doğusunda kalan yerlerden feragat edecek. Selahaddin ordusuyla beraber Musul'dan çekilecek ancak Musul bir Eyyûbî vilayeti olacak; hutbe Eyyûbîler adına okunacak. Selahaddin istediği takdirde ve özellikle Haçlılara karşı düzenleyeceği seferlerde Musul ordusu Selahaddin'in hizmetine girecek.⁷⁰ Darp edilen paralarda da Selahaddin'in adı zikredilecek.⁷¹ Bu anlaşmayla Selahaddin 1174'ten itibaren Zengî topraklarında verdiği mücadelede hedefine ulaşmış gözükmektedir. Mısır sultanı olarak Selahaddin Eyyûbî Dimaşk, Halep ve Musul'un müşterek hareket mekanizmasını kurgulamış ve gerektiğinde el-Cezîre bölgesi de dâhil olmak üzere arkasında duracak etkili bir askeri güç tesis etmiştir. Selahaddin'in ölümünden az bir zaman sonra bir Haçlı olarak Doğu topraklarına gelen ve burada Akka piskoposu olan Jaques de Vitry Kudüs'le ilgili kaleme aldığı eserinde Selahaddin Eyyûbî'nin Nureddin Mahmud Zengî'den sonraki yükselişini bölgedeki dengelerin Latinler aleyhine değişeceği şeklinde değerlendirir. Vitry'e göre: Mısır merkez olmak üzere Arabistan, Suriye ve Mezopotamya coğrafyasının Selahaddin'in hizmetinde olması Haçlılara karşı güçlü bir liderin ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁷²

Sonuç

Selahaddin Eyyûbî Mısır'da yönetimi ele geçirdiğinde Nureddin Mahmud'un Mısır'ı Eyyûbî ailesi kanalıyla Suriye'yle birleştirme siyasetini yakından müşahede etmişti. Zengî-Haçlı mücadelesinde Nureddin Mahmud'un bilhassa vurguladığı Suriye merkezden Mısır'ı yönetme ideali,

⁶⁹ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 115-116.

⁷⁰ Bahaaddin İbn Şeddad, *a.g.e.*, s. 116; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 172; el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 89-90; Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 152-153; Şeşen, *a.g.e.*, s. 128; Runciman, *a.g.e.*, s. 373; Şeyyal, *a.g.e.*, s. 46-47.

⁷¹ Ebu'l Fida, *a.g.e.*, s. 153; el- Makrîzî, *a.g.e.*, s. 90; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 172; Ebu Şame, *a.g.e.*, Cilt 3, s. 235; Şeyyal, *a.g.e.*, s. 46.

⁷² Jaques de Vitry, *History of Jerusalem*, London 1896, s. 95-99.

Selahaddin Eyyûbî'de Mısır merkezden Suriye'yi yönetme fikrine dönüşmüştü. Her iki durumda da esas gaye büyük sultan olmanın yanında Haçlılara karşı Mısır ve Suriye askeri gücünü tek elden harekete geçirmek içindi.

Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölmesi Zengî ailesi içerisindeki huzursuzlukların ilk tetikleyicisi olmuştur. Nureddin'den sonra yerine çocuk yaştaki oğlu Melik Salih'in geçmesi ve Musul hâkimi Seyfeddin Gazi'nin Zengî topraklarını-bilhassa el-Cezîre bölgesini- kendi hâkimiyet sahasına katma çabası Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye işlerine karışmasına sebebiyet vermiştir. Selahaddin Dımaşk'a düzenlediği seferlerde kendi meşru zeminini daima vurgulamış ve bir gaspçı olarak gözükmekten imtina etmiştir. Bunun için gerektiğinde Abbâsî halifesinden destek almaktan geri durmamıştır. Haçlı güçlerinin de Zengî aile mensuplarıyla zaman zaman işbirliği yapması Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye'yi ele geçirmesine meşru dayanaklar bulmasında kolaylık sağlamıştır. Seyfeddin Gazi ve Melik Salih'in ölümleri sonrasında ise bölgede belirginleşen otorite boşluğu Eyyûbî gücüyle doldurulmuştur. Selahaddin bu süreçte Dımaşk'ın kuzeyinde kalan Hıms, Hama, Harim, Halep gibi yerleri ele geçirerek el-Cezîre bölgesinde karakol niteliğinde güç bulundurmaya başlamıştır. 1183 yılından sonra bütün yoğunluğunu-bazı Haçlı mücadelelerini dışarıda bıraktığımız takdirde-Musul üzerine yoğunlaştırmıştır. Dicle nehri kenarında olan Musul el-Cezîre bölgesinin doğu cihetinden kapısı niteliğindedir. Bu sebepten Selahaddin Halep ve Musul'u kendi yönetimine dâhil ederek el-Cezîre'nin askeri gücünden yararlanmayı amaçlamıştır.

Genel tabloya bakıldığında Selahaddin Eyyûbî'nin Halep'i fethi sonrası Dımaşk kadısı Muhyiddin İbn Zekî'nin de dillendirdiği üzere: esasında Halep'in fethi Kudüs'ün fethine işarettir. Bu benzetme edebi bir yakıştırmadan ziyade Selahaddin'in daima yakınlarında olan bir kadının sultanın ileriye dönük politikasını duyurmak amacı taşımaktadır. Bu bağlamda Selahaddin'in Suriye'nin kuzeyinde hâkimiyeti ele geçirip Halep ve Musul'u arkasına alması Kudüs Haçlı krallığına yönelik fetih siyasetinin geri ayağı olarak düşünülebilir. Sonuç olarak Selahaddin Eyyûbî'nin Suriye'de egemen güç olma arzusu kısa vadede Zengîlere karşı bir duruş olarak değerlendirilse de; uzun vadede bu durum Kudüs Haçlı krallığı başta olmak üzere Filistin ve Doğu Akdeniz liman şehirlerinde mukim olan Haçlı güçlerine karşı stratejik olduğu kadar bir o kadar da siyasî yapılanma sürecidir. Bu açıdan bakıldığında

Eyyûbîlerin Suriye’de tutunma çabaları bölgesel güç dengeleri açısından daha anlaşılır gözükmetedir.

Kaynakça

- Aşûr, S. A., *El- Eyyûbiyyûn ve el- Memâlik fi Mısır ve 'ş- Şam*, Kahire 1996.
- _____, *el- Hareketü 's-Sâlibiyye*, Cilt 2, Kahire 2010.
- Azzam, A., *Selahaddin Eyyûbi*, Çev. Pınar Arpaçay, Alfa yayınları, İstanbul 2015.
- Bahaaddin İbn Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, Çev. M. Selim Bilge, Lis yayınları, Diyarbakır 2015.
- Baha'al-din Ibn Shaddad, *The Rare and Excellent History of Saladin*, Translated by. D.S. Richards, USA 2002.
- Bar Hebraeus Gregory Ebu'l Farac, *Tarih*, Cilt II, TTK, Ankara 1999.
- Ebu Şame, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en- Nuriyye ve's Salahiyye*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 1, Müessese-i Risale, Beyrut 1997.
- _____, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en- Nuriyye ve's Salahiyye*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 2, Müessese-i Risale, Beyrut 1997.
- _____, *Kitabu'r-Ravzateyn Fi Ahbari'd-Devleteyn en- Nuriyye ve's Salahiyye*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 3, Müessese-i Risale, Beyrut 1997.
- Ebu'l Fida, *el- Muhtasar Fi- Ahbari'l Beşer*, Cilt II, Darü'l- Kütûbi'l- İlmiyye, Beyrut 1997.
- el- Feth İbn Ali el Bundârî, *Senâü 'l- Barki 'ş- Şâmî*, Tahkik: Fethiye en- Nebrâvî, Mektebetü'l- Hancı, Kahire 1979.
- el- Makrîzî, *Kitabu's- Sülûk li- Marifeti Düveli'l- Mülûk*, Neşr. M. Mustafa Ziyade, Cilt 1-1. kısım, Kahire 1956.
- el-İbadî, A. M., *Fi Tarihi Eyyûbiyyîn ve el- Memâlik*, Dar'ul-Nehzatü'l Arabiyye, Beyrut 2014.
- Ephrem-İsa Yousif, *Süryani Vakarıvisler*, Çev. Mustafa Aslan, Doz yayınları, İstanbul 2009.
- Ernoul, *Kronik (Haçlı Seferleri Tarihi Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi)*, Çev. Ahmet Deniz Altunbaş, Kronik yayınları, İstanbul 2019.
- eş-Şankitî, Muhammed b. El-Muhtar *Haçlı Savaşlarının Etkisi Altında Sünni-Şii İlişkileri*, Çev. İdris Çakmak, Mana yayınları, İstanbul 2016.
- İbn Hallikan, *Vefayâtü'l- Ayan ve Enbau Ebnai'z- Zaman*, Tahkik: İhsan Abbas, Cilt 7, Daru's-Sadr, Beyrut, basım yılı yok.
- İbn Kesîr, *el- Bidâye ve'n- Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, Cilt 12, Çağrı yayınları, İstanbul 2000.

- İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb Fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb*, Tahkik: Cemaleddin Şeyyal, Cilt 1, Kahire 1953.
- _____, *Müferricü'l-Kürûb Fi Ahbâr-ı Benî Eyyûb*, Tahkik: Cemaleddin Şeyyal, Cilt 2, İskenderiye 1957.
- İbnü'l Adim, *Zübdetü'l- Haleb Fi- Tarihi Haleb*, Daru'l-Kütüb'ül İlmiye, Beyrut 1996.
- İbnü'l Esîr, *el- Kâmil Fi't- Târih Tercümesi*, Cilt 9, Çev. Heyet, Ocak yayınları, İstanbul 2016.
- _____, *et- Tarihu'l- Bahir fi'd-devleti'l Atabekiyye bi'l- Mavsıl*, Tahkik: Abdülkadir A. Tuleymat, Kahire 1963.
- İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî, *el-Bark el-Şâmî*, Neşr. Ramazan Şeşen, Cilt V, İÜ Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1979.
- Jaques de Vitry, *History of Jerusalem*, London 1896.
- Lewis, B., *Haşîşiler*, Çev. Ali Aktan, Sebil yayınları, İstanbul 1995.
- Lyons, M. C.,- Jackson, D.E.P., *Selahaddin Kutsal Savaşın Politikaları*, Çev. Zehra Savan, Pınar yayınları, İstanbul 2006.
- Muhammed bin Takıyüddin Ömer, *Mizmârü'l-Hakâik ve Sırrü'l-Halâik*, Tahkik: Hasan Habeşi, Alemü'l-Kütüb, Kahire 1968.
- Poole, S. L., *Selahaddin*, Çev. Nice Damar, Avesta yayınları, İstanbul 2012.
- Runciman, S., *Haçlı Seferleri Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Cilt II, TTK, Ankara 2008.
- Sıbt İbnü'l Cevzî, *Miratü'z- Zaman Fi Tarihi'l Ayan*, Tahkik: İbrahim Zeybek, Cilt 21, Risaletü'l Alemiye, Beyrut 2013.
- Süryanî Mikhail, *Süryani Mikail Vekayinâmesi (1042- 1195)*, Çev. Hrant D.Andreasyan, yayınevi ve yayın yeri yok, 1944.
- Şeşen, R., *Selâhaddin Eyyûbî ve Dönemi*, Bilge Kültür Sanat yayınları, İstanbul 2018.
- Şeyyal, C., *Tarih-i Mısır el-İslamiyye*, Cilt 2, basım yeri ve tarih yok.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, Çev. Ahsen Batur, Selenga yayınları, İstanbul 2014.
- Ulwan, A. N., *Salah Ad-Din Al-Ayyubi*, Dar al-Salam, Kahire 2004,
- Willermus Tyrensis, *Haçlı Kroniği III (1143-1184)*, Çev. Ergin Ayan, Kronik yayınları, İstanbul 2019.
- William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, Ed. Austin P. Evans, Cilt II, Columbia University Press, New York 1943.

